կարելի երեւակայել որ նուազ իմաստութեամբ դաշնակցեր է, դաշինքին բոլոր ծանրութիւնն իւր վրայ բառնալով, որով զինքն ի վտանգի դրած ըլլայ յամենայն դէպս միշտ հաւատադրուժ հռչակուելու Հռոմայեցիներէ։ Ուստի կրնանք հաւաստի կերպով վստահիլ, որ Հայոց Թագաւորի և և Հռոմի ժողովրդեան միջև՝ Մակաբայեցոց դաշինքին յար և նման դաշնադրուած ըլլայ. դա այնքան տրամաբանական մի գործ է, որ ի սկզբանէ մինչև ի դալն նոյն օրինօք դրուած են դաշինքներն բարեկամ ազգերու մէջ։ Այս այսպէս լինելով, արդ տեսնանք թէ Արտաւազդ պարտք ունէ՞ր օգնել Հռոմայեցւոց և կռուիլ Անտոնիոսի հրամանի տակ թէ ոչ։ Ըստ դաշնադրութեան օրինաց ոչ. վասն զի յարձակողական կողմն Հռոմայեցւոց էր։ Պարթևներն Վինդետիոսէ երեք անգամ պարտութիւն կրելով, Ասորիք և Միջագետք թողին Հռոմայեցւոց և քաշուեցան իրենց հին սահմաններու մէջ։ Կրասոսի վրէժն առեր էին Բակուր արքայորդւոյ մահուամբ, և երկու ազգերը խաղաղութեան մէջ էին։

Արտաւազդ չէր կրնար միանալ Անտոնիոսի յարձակողական պատերազմին, առանց հաւատադրուժ լինելու առ Պարթևս, որոց հետ Կրասոսի ժամանակէն հաշտութիւն կռեր և բարեկամութեամբ կապուեր էին երկու արքունիքն։ Անտոնիոս պէտք էր գիտենալ զայս, ուստի և ոչ պիտի սիրտ ընէր հրաւիրելու զնա ի նիզակակցութիւն ընդդէմ Պարթևաց։

Եւ արդարև եթէ մանր միտ դրուի Պլուտարքոսի պատմածին, յայտնի կը տեսնուի որ Արտաւազդ մասնակից չէ եղած Անտոնիոսի արշաւանքին. ուստի ինչ որ ի վնաս Հայոց Թագաւորին գրուած է, եկամուտ են Պլուտարքոսի մէջ Անտոնիոսի չնթող Վիպասաններէն քաղելով։ Քիչ յետոյ պիտի տեսնենք թէ ե՞րբ, ուր և ո՞ւմ թելադրութեամբ կազմուեր է այդ առասպելը, արդարացնելու համար իրենց հաւատադրժութեամբ զքաջասիրտ Թագաւորը կալանաւորելու վատազգի քաղաքականութիւնը։

ՄՆՂՈՒ ՇԻՐԱԿԱՑ

ԲԱԿԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

ՆԱՊԱՍՏԱԿԻ ԵՒ ՃԱԳԱՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՃԱԳԱՐՆԵՐԸ փոքր, ստնաւոր կենդանեաց դասին կը պատկանին, կրծողներու կարգին և նապաստակներու տեսակին։

Կրծողները կը բաղկանան փոքրահասակ կենդանիներէ, որոնք՝ հետևեալ հասարակաց նկարագիրը ունին։ Ակռաներու կազմը այնպէս է՝ որով կրնան թէ կրծել և թէ կտրել. շնատամունք չունին, բայց ունին երկու զոյգ հերցատամներ որոնցմէ երկուքը վերը և երկուքը վարի կողմը կը գտնուին, որոնք՝ առջևը կորնթարդ ձև մը կուտան, և կիտուածային են. ակռաներուն ներքին երեսը կիտուածային չէ, անոր համար շատ և շուտ կը մաշին, բայց անոնց աճումն ալ շատ և շուտ է։ Ազօրի ակռաները առիշեղ կիտուածային ծալքեր ունին, որոնց թիւը իւրաքանչիւրի վրան վեց հատ է. իսկ ամբողջ ակռաներուն թիւը 16 հատ բացի կաթի ակռաներէն։ Կզակի դնդերները շատ բացուած են, բերաններն փոքր է, ծնօտի կապը շատ նեղ և անոր համար ծամելու ժամանակ կողմնակի շարժում կու տան անոնց, ետևէն դէպ յառաջ։ Նրբանազնաց են, մատները ազատ, շարժուն, որ կամ եղունգով և կամ փոքր կոճերով կը վերջանան։

Այս համառօտ նկարագիրը թէ նապաստակին և թէ ճագարին յատուկ է, որով՝ շատ դիւրաւ կարելի է իրարու հետ շփոթել. բայց՝ ուրիշ շատ մը անդամազննական և բնախօսական յատկութիւններ ալ ունին, որոնք՝ որոշակի իրարմէ կը զանազանեն և երկուքն ալ տարբեր տեսակներու կը վերածեն։ Այս տարբերութիւնները շատերուն ծանօթ չէ, անոր համար կ'ուզեմ մի քանի տողերով երևան հանել զանոնք, մասնաւորապէս այն բանին համար որ, շատեր զճագարը նապաստակի ընտանիքէն կը համարին, և երբեմն գոյներու նմա-

© National Library of Armenia

նութիւն տեսնելով կը կարծեն թէ՝ երկու տեսակներու միացումովը կարելի պիտի ըլլայ շատ աւելի մեծղի երրորդ տեսակ մը ունենալ, ինչ որ բոլորովին անհնար է։

Ճագարի ջերմութեան աստիճանը նապաստակինէն բարձր է, ինչպէս որ բարձր է բեղմնաւորութիւնը. նապաստակի ձագերը տարբեր վիճակի մէջ կը ծնանին քան թէ ճագարինները․ որովհետեւ՝ առաջինները ծնած ատեննին աչքերնին բաց կ'ըլլայ և մարմիննին ալ մազով ծածկուած, նմանապէս ուժով կ'ըլլան և կրնան տեղերնին փոխել, իսկ անմիջապէս երկրորդ օրը կրնան փախչիլ. մայրերնին հազիւ 5–6 օր քովերնին կը մնայ, վերջը զիրենք կը թողու, միայն երբեմն կը հանդիպի անոնց կաթ տալու համար, մինչև որ 20 օրուան ըլլան. վերջը՝ բոլորովին կը հեռանայ։ Մինչդեռ ճագարի փոքրիկները գոց աչքով կը ծնանին, մերկ և կարմրորակ մորթով, և հազիւ 10 օր վերջը կը բացուին անոնք. տասն և հինգերրորդ օրն ալ բոյնէն կ'ելնեն միմիայն մի քանի վարկենի համար։

Ճագարը շատ կ'ուտէ, բայց շատ քիչը կը մարսէ, որովհետեւ՝ մարսողութեան շատ քիչ կարողութիւն ունի, և ասոր համար է որ շատ ուտելու պէտքը կը զգայ։ Դիտուած է որ՝ երբ ճագարը հանգստեան մէջ է և ուտելու բան մը չունի, իւր յետոյքէն կ'առնու իւր աղբը և կ'ուտէ, երկրորդ անգամ մարսելու զայն, և եթէ արգիլեն զայն՝ կը մեռնի։

Նապաստակը ընդհակառակն քիչ կ'ուտէ և անկէ աւելին կ'օգտագործէ։

Նապաստակը շատ աւելի ցուրտին կը դիմանայ և անոր համար շատ աւելի ուժով է։

Ճագարը նապաստակէն աւելի կը դիմանայ ջուրի պակասութեան և իւր ձագերը պատսպարելու համար որջ կը շինէ. Ճագարը երբ ուզէ տեղափոխուիլ, կամ վախէ, և կամ դժգոհ և անհամբեր ըլլայ, առջեւի ոտքերուն վրան կը յենու և ետեւի ոտքերը վեր բարձրացնելով կճղակներովը ուժով հարուած կու տայ գետնին և կը տրոփէ. մինչդեռ նապաստակը՝ ո՛չ որջ կը շինէ և ոչ ալ ոտքի տրոփումն ունի։

Հասարակ նապաստակը շէկ մոխրագոյն է, կարմրորակ, վարի մասերը սպիտակ են, պոչը ամենակարճ, որուն վրան սև է, իսկ տակը սպիտակ. ականջը սև է, ծայրը գլխէն աւելի երկայն․ մազերը երեք երանգ ունին, որ է՝ խարիսխը սպիտակ, մէջտեղը մոխրագոյն, ծայրը շիկակարմիր։

Հասարակ ճագարի գոյնը շատ կը նմանի նապաստակի գոյնին, միայն թէ մոխրագոյն կարմրորակը քիչ մութ է. գլխոյն վրայի մասը, թիկունքը, կռնակը, շէկի՝ կարմրորակի՝ և սև մոխրագոյնի խառնուրդ մ'են. ծոծրակը վարդագոյն է, ականջները շէկ են, վերջաւորութիւնը առանց սևի. վիզը, փորը, ճերմակ են. պոչի վերին մասը՝ թուխ է, ներքեւը՝ սպիտակ. կռնակի երկայն մազերու խարիսխը՝ մոխրագոյն է, մէջտեղը սև, իսկ ծայրը շէկ. ոտքերը ծածկող մազերը կարմիր կամ թեթեւակի շէկ են։

Այս ամէն բաներէն կրնանք դիւրաւ եզրակացնել, թէ այս երկու կենդանիներն ալ թէև արտաքուստ և ընդհանուր կերպով շատ բաներու մէջ իրարու նման են, բայց եթէ մասնակի կերպով մարմնոյն առանձին մասերը քննենք և բնախօսական մանրամասնութիւնները ի նկատի առնենք, պիտի նշմարենք անթիւ տարբերութիւններ և զանազանութիւններ։

Ճագարին ծագումը եւ պատմութիւնը

Հնէաբանական քննութիւնները այնպէս եզրակացունել կու տան թէ կրծողները միջատակերներէն առաջ եկած ըլլան։

Հիներուն ծանօթ կենդանի մ'էր նապաստակը, բայց ճագարը ո՛չ. առաջին անգամ կը հանդիպինք Պոլիպոսին մէջ (200ին. ն. ք. գՔրիստոս) որ կը խօսի ճագարին վրան, և ուրկէ կը հասկցուի թէ շատ ծանօթ կենդանի մը չէ. կը գրէ՝ «Մարդը կարծէ թէ նապաստակ մը տեսած է, բայց բռնելով կը տեսնէ որ խաբուած է, այլ ուրիշ տեսակ մ'է»։ Իսկ Ստրաբոն

© National Library of Armenia

աւելի մանրամասն և բնորոշող կերպով կը գրէ. «Այս վնասակար կենդանին, ճագարը, իր վնասները Սպանիայէն մինչև Մարսիլիա կը տարածէ»։ Պլինիոս ալ կ'ըսէ «Ճագարները, Պալեարի կղզիները փճացուցին, այն աստիճան որ ժողովուրդը սովէն նեղուած, ստիպուեցան զինուորական օգնութիւն խնդրել երկնային կայսերմէ»։ Վարոն աւելի բացայայտ կերպով կ'ըսէ թէ «Ճագարը Իտալիոյ յատուկ կենդանի մը չէ և թէ զայն ունենալու համար պէտք է Սպանիայէն բերել տալ»։

Ճագարի ընտանեցումը կամաց կամաց տարածուեցաւ մինչև ԺԶ դարը և նոր ցեղեր կազմուեցան, սակայն ցեղերու մեծագոյն մասը անցեալ դարուն մէջ ձևացած են. որովհետև, ըստ Ռոզիէր քահանային, 1809ի ժամանակները միմիայն չորս ցեղ ծանօթ էր։

Հին հռոմայեցի պատմիչներու վկայութեան համեմատ, ճագարի առաջին հայրենիքը եղած է միջերկրական ծովու արևմտեան կղզիները և Սպանիա, բայց վերջը կամաց կամաց տարածուած է կեդրոնական և հարաւային Եւրոպիոյ մէջ. կրնանք հաւանական համարիլ նաև թէ իր նախկին և բնիկ հայրենիքը եղած ըլլայ Ափրիկէ և անկէ անցած ըլլայ Սպանիա, ուր՝ դեռ վայրի վիճակի մէջ գտնուող ճագարներ կան, ինչպէս կան նաև Գորսիգայի, Սարտենիաի և Սիկիլիոյ մէջ։ Հիւսիւսային Եւրոպայ չի գտնուիր, որովհետև, չէ կրցած անոր կլիմային վարժուիլ. հիւսիւսային լայնութեան 56°էն անդին չէ անցած։

Աւստրալիա փոխադրուած ճագարները այնչափ և այնպիսի բեղմնաւորութեամբ աճած են, որ ամենէն աւելի վնասակար կենդանեաց կարգէն համարուած են, արգելք հանդիսանալով միւս տեսակ կենդանեաց, մանաւորապէս արջառներու, բազմացման։

Այս փոքրիկ սմնաւորները, իրենց բեղմնաւորութեամբը այնչափ շատցած և աճած էին որ կատարեալ սարսափ մը և աղէտ մը դարձած էին Աւստրալիոյ մի քանի գաւառներու մէջ։ Այս պատիժէն ազատելու համար, մարգագետինները արմատէն խլուած էին, այգիները իրենց յատակէն կրծուած և բանջարանոցները բոլորովին վերջացուցած. առանձնականներ ալ շատ մը միջոց գործադրեցին որպէս զի փճացընեն ճագարները. շատ անգամ՝ մրցանակներ խոստացուեցան որսորդներուն, զինուորական արշաւախումբեր կազմուեցան՝ միմիայն ճագարները սպաննելու համար, մեծ տուգանքներ չսպաննողներուն վրայ դրուեցան, երկաթէ ցանցերով ուզեցին զանոնք այլ և այլ տեղերու մէջ կղզիացընել, ճագարին թշնամի եղող յուզակ և կուզ, փոքր արիւնարբու կենդանիներով պատերազմեցան, բայց յաջողութիւն մը ձեռք չի կարենալ բերելով 1887ին, տերութիւնը գիտնականներուն դիմեց և 625,000 ֆրանքի պարգև մը խոստացաւ անոր՝ որ կարող ըլլայ ճագարները փճացնելու և բրած վնասնին մեղմելու գիւտ մը ընէ։

Նոյն տարւոյն 27 Նոյեմբերին Փասթէօր խորհուրդ տուաւ որ ճագարներու կերակուրին վրան ցանուի հեղուկ մը որ հաւերու գոլեռայի միքրոպով վարակուած ըլլայ, և կ'ուզէր այս կերպով վարակել տալ բոլոր ճագարները և քիչ ատենուան մէջ զանոնք բնաջինջ ընել. ուրիշ գիտնականներ ալ այս սկզբունքին վրայ յենած ուրիշ առաջարկութիւններ և փորձեր ըրին, բայց Աւստրալիական տերութիւնը բնաւ գոհ չի մնաց։

Հ. ԹԷՈԴՈՐ ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ

(Շարունակութիւն)

© National Library of Armenia